
A nyelv és a retorika hatalma az orosz politikatörténetben

Richard S. Wortman, az amerikai és a nemzetközi történeti ruszisztika kiemelkedő képviselője, a Columbia University professzor emeritusa, számos, ma már klasszikusnak számító monográfia (pl. *The Development of a Russian Legal Consciousness*, Chicago-London, 1978) szerzője. Leginkább azonban a műfajilag és a feldolgozás mélységét tekintve is egyedülálló, a hatalom oroszországi reprezentációjáról írt kétkötetes könyve, a *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy (From Peter the Great to the Death of Nicholas I. vol.1. Princeton, 1995., illetve From Alexander II to the Abdication of Nicholas II. vol.2. Princeton, 2000.)* tette méltán világhírűvé. Legújabb írása szintén formabontó, mintegy kiegészíti az előbbi monográfiát: jelen kötet ugyanis az orosz politikai nyelvezet *long durée* megközelítésű vizsgálatába ad bepillantást széleskörű tematikát felölelő forrásbázis alapján. A mű újszerűségét maga a cím is jól jelzi (*A nyelv és a retorika hatalma az orosz politikatörténetben. Karizmatikus szavak a XVIII. századtól a XXI. századig*), különösen szembeötlő a *karizmatikus* jelzőnek ebben a kontextusban való használata, amiről leginkább általában az uralom egyik típusa jut eszünkbe a Max Weber-i felosztás szerint.

A szerző (dicsérendő módon) elkerüli, hogy hosszabban belebonyolódjon metodológiai kérdésekbe – nyilvánvalóan abból adódóan is, hogy már elismert szaktekné volt abban az időszakban, amikor a posztmodernizmus kezdett a történettudományba is behatolni – és mindössze néhány oldalnyi terjedelemben foglalkozik azzal, hogy a *karizmatikus* jelzőt miként alkalmazta a kulturális antropológia. Wortman ennek eredményeire is építve olyan szavakat tart *karizmatikusnak*, amelyek *kvázi szakrális, transzcendens jelleget* hordoznak, „és a tekintély aurája lengi körül” őket – mégpedig annak ellenére, hogy kevés kivétellel (mint a *vásztorg: elragadtatás* és az *umilényije: meghatódottság*) nem az egyházi nyelvezetből kerültek be az orosz politikai és eszmetörténeti retorikába.

Aki valamennyire ismeri az orosz mentalitást, nem csodálkozik azon, hogy ezek a szavak „a transzcendencia aurájával először az uralkodót ru-

házták fel”, és ezáltal később is szorosan kapcsolódtak a politikai hatalom gyakorlóihoz, illetve rajtuk keresztül az államhoz. Ugyanakkor Wortman rámutat, hogy a *karizmatikusként* definiált terminusok gyakran szóbokrokot alkotnak, és ezek a szócsoportok strukturálják tematikailag a könyvet, annak egy-egy fejezetét képezve. Az 1. fejezet (a *kulturnosztj* szó köré építve) a „civilizált viselkedés” kérdését tekinti át, a 2. fejezet „az uralkodóhoz fűződő érzelmi szálakat”, a 3. és a 4. az előbbivel szoros összefüggésben „a politikai kötelesség diktátumait”, az 5. „az igazság és az igazságosság” problematikáját, míg végül a 6. „az állami egység megőrzését”. A felsorolt területeket egységben kezelve és a feldolgozás színvonalát is figyelembe véve, kijelenthetjük, hogy Wortman könyve valóban olyan módon rekonstruálja az orosz eszmetörténetet (nem szorítkozva kizárólag a politikai eszmékre), ahogy azt *Quentin Skinner* éppen negyven éve megfogalmazta irányelvként *The Foundations of Modern Political Thought* (Cambridge, 1978) című művében. Nevezetesen, hogy ha meg akarjuk érteni a korábbi társadalmak gondolkodását, akkor meg kell kísérelni rekonstruálni azt, amit *mentalitásnak* (*mentalité*) hívunk. Wortman könyve annál is érdekesebb, mert ebben az esetben a múlt és a jelen egybefolyik, a kortárs példák pedig egészen 2016-ig terjednek. A mű ezért elengedhetetlen olvasmány nemcsak az orosz eszmetörténet kutatói számára, hanem a politológusoknak is. A példák sok esetben a hétköznapi életből valók, és éppen ezek inspirálták egyébként Wortmant magának a könyvnek a megírására.

Az anyag komplexitása nem teszi lehetővé, hogy akár vázlatosan is összefoglaljuk minden egyes fejezet lényegét, ehelyett három nagy egység témáját kiválasztva igyekszem érzékeltetni a könyv koncepcióját és jelentőségét. Előzetesen azonban meg kell jegyezni, hogy az egyik legnehezebb feladat a szerző számára valószínűleg az orosz terminusok angol szinonimáinak megtalálása volt (szándékosan nem angol megfelelőt írok): nemcsak azért, mert a *kulturnosztj* kivételével nem jövevényszavakról van szó, hanem mert ráadásul egy-két esetben az Orosz Ortodox Egyház liturgikus nyelvéből való kölcsönzéssel állunk szemben – a nyelvi-kulturális konnotáció ezen problematikáját majd az *umilényije* (*meghatódottság*) kapcsán világítom meg részletesebben.

Az első példa a személyes viselkedés normáira vonatkozó *kulturnosztj*, illetve a fogalom melléknévi alakjai: a *kulturnij* és ellentéte a *nyekulturnij*. Ez a két szó nemcsak kulturált, civilizált, hanem illendő jelentéssel is bír, illetve ezek ellentétét jelenti, ugyanakkor egyfajta tekintélyt adó és fegyelmező szerepük is, manapság már a mindennapi használatban is. Wortman szemléletes példával illusztrálja a *nyekulturnij* ilyenén használatát, amely

előfordul „viszonylag jelentéktelen apró dolgokban”, mint „amikor valaki keresztbe tett lábakkal ül a metrón, vagy éppen akasztó nélküli kabátot ad be a színház ruhatárába”, és egy idősebb hölgy ezzel a szóval feddi meg szigorúan az illetőt. Maga a viselkedés felülről jövő, aprólékos szabályozásának eszméje Nagy Péter uralkodásától datálható Oroszországban, szoros összefüggésben a nyugati viselkedési minták meghonosításának kísérletével. Nem érdektelen éppen ezért rámutatni, hogy az 1930-as évek Szovjetuniójában a *kulturnoszty* újra előjött, annak kapcsán, hogy a munkásosztály tömegei körében igyekezett a szovjet hatalom a mindennapi élet apró részleteit szabályozni (a mosakodástól a függöny használatáig), köztéri posztterek, újságok és más médiumok révén.

A Wortman által szöbokoknak nevezett jelenség legjobban a könyv 2. fejezetében domborodik ki, ahol az uralkodó és a kormányzottak közti erős érzelmi töltésű viszonyt mutatja be a szerző, amelynek a „*Konszenzus retorikája*” elnevezést adta, és amihez még a harmónia szót is hozzátehetnénk, mivel a következő négy, egymással összefüggő emocionális szó használatát elemezi a XVIII–XIX. századi politikai retorikában: *radoszty* (öröm), *ljubov* (szeretet), *vasztorg* (elragadtatás), *umilényije* (meghatódottság). A XVIII. században az uralkodók trónralépésének kapcsán állandó elem lett az alattvalói *örömr*e történő hivatkozás, amihez hamarosan az alattvalók uralkodó iránti *szere*tének kifejezése társult: a *szere*tet tárgyaként pedig a XVIII. század végére megjelent a *Haza* is. Ez az emocionális viszony új elemekkel bővült a XIX. században: az *elragadtatás* és a *meghatódottság* révén, melyek I. Miklós koronázásától a hivatalos retorika részévé váltak. Minthogy ezek, amint említettem, az ortodox egyház liturgikus szavai voltak, ezáltal vallási pátozst adtak az alattvalókat az uralkodóhoz fűző viszonynak. Egyetlen példa megvilágítja az áthallások lényegét. Az *umilényije* minden ortodox hívő számára érthető volt, minthogy az egyik leggyakoribb *ikon*-típusnak, a *Meghatódott Istenanya ikonnak* (amikor az Istenanya Krisztus felé hajol) is ez volt a megnevezése! Ezáltal pedig a hívő és az alattvaló áhítata eggyé vált, minthogy az uralkodóra, Isten földi képmására is kiterjedt. Wortman nem idézi, de idekíváncozik a XIX. században feljegyzett szólás: „*Az orosz nép cárszerető.*” Ez az emocionális viszony az uralkodónak való alávetettséget és a szolgálatot is más dimenzióba helyezte: a szolgálat megtiszteltetés volt.

A könyv utolsó fejezete, a többihez hasonlóan, szintén egy „karizmatikus” terminus történetét kíséri végig napjainkig, mégpedig a *céloszty* szóét, amelynek jelentését részben már a fejezet címében megmagyarázza Wortman: „*A (céloszty) (földrajzi integritás) az orosz állam retorikájában.*” Az

állam területi integritásának kérdése pedig, ahogy arra Wortman számos példán keresztül rámutatott, a XVIII. század elejétől napjainkig elválaszthatatlanul összeforrt az *autokráciával*. Az *állam nagy mérete, az oroszok természete* folytán csakis az *autokratikus monarchia* garantálhatja a *megmaradást Oroszország számára*: ezt hívja Wortman „*az orosz államnarratíva* *intelem típusának*”.

A területi kiterjedés, azaz a *földrajzi méret* azonban csak a kapcsolat *egy aspektusa* az állam egysége és a(z erős) monarchikus hatalom közti szoros relációnak Oroszország esetében. Wortman ugyanis rámutat, hogy a birodalom integritása és az autokrácia „*egy szimbolikus és fogalmi viszonyt* képeztek. Ebben az összefüggésben a *céloszty* több lett, mint egy jogi terminus: olyan önmagában való jót jelenített meg, amely kikezdzhetetlen és tartós volt, és kizárta azokat a lehetőségeket, amelyekkel más uralkodók élhettek, különösképpen a kompromisszumot.” Wortman idézi Karamzin híressé vált, axiomatikus kijelentését, aki az *orosz történelmet* az *orosz állam és az autokrácia integritásának paradigmájában* értelmezte: „*Az autokrácia, Oroszország palládiuma. Integritása (céloszty) szükséges az ország boldogságához.*”

Az orosz történelem menetének kulcsa tehát *Oroszország centralizált, monarchikus főhatalom által történő kormányzása*, mégpedig annak *autokratikus* változatában: csakis az *autokratikus monarchia* lehet ugyanis a *területi integritás záloga*. Ha pedig az ország felett gyakorolt hatalmat *területileg megosztják*, azaz decentralizálják, az maga az autokrácia vége: ami *széthúzást* szül, aminek következtében *belviszályok, belháborúk* ütnek fel a fejüket, és ez óhatatlanul *kiszolgáltatja Oroszországot az ellenséges külföldi hatalmaknak*. Ez az ok-okozati sorozat képlete az államra nézve. Ugyanakkor, más oldalról közelítve, az *autokrácia korlátozása* vagy *erodálódása* is ugyanerre az eredményre vezet: ha a központi hatalom *egysége* megszűnik, abban az értelemben, hogy megszűnik autokratikusnak lenni, akár *jogi*, akár valamely *intézményes korlátozás (tanács, parlament) által*, akkor széthúzás, megosztottság keletkezik, ami viszont óhatatlanul a területi széttagozódás irányába vezet.

Ezt a koncepciót azonban nem Karamzin, hanem *Feofán Prokopovics*, Nagy Péter ideológusa munkálta ki a XVIII. század elején, majd később *Vaszilij Tatyiscsev* alapvetően erre építette fel, ugyancsak a XVIII. században, grandiózus történelmi munkáját, az *Oroszország Történetét (Isztorija Rosszjiszkaja)*. A *céloszty* (1917 után *célosztynoszty*), vagy az ugyanebben az értelemben használt *jegyinszto*, az orosz konzervatív gondolkodás paradigmája lett, egészen Putyinig bezárólag. Éppen ezért nem érdektelen egy

olyan kortárs példával zárni az ismertetést, amit Wortman nem említ ugyan, de szimptomatikus. Nevezetesen, hogy az 1993-as, jelenleg érvényben levő orosz alkotmány preambulumban is helyet kapott az *egység*, továbbá viszsza-közszónnek benne az „államnarratíva” mellett más *karizmatikus szavak* (hazaszeretet, igazságosság) is:

„Mi, az Oroszországi Föderáció soknemzetiségű népe, területünkön a közös sors által egyesítve, megerősítve az emberi jogokat és szabadságokat, az állampolgári békét és egyetértést, megőrizve a történetileg kialakult állami egységet (goszudarsztvennoje jegyinsztvo)... tiszteletben tartva az elődök emlékét, akik ránk a Haza iránti szeretetet és tiszteletet (ljubov k Otyecsesztvu), a jóban és igazságosságban való hitet hagyományozták, újjáélesztvén Oroszország szuverén államiságát (Szuverennuju goszudarsztvennoszty Rossziji) és megerősítve megingathatatlan demokratikus alapját, Oroszország boldogulásának és felvirágoztatásának biztosítására törekedvén, a jelen és jövő generációk előtti, a Szülőföldünk iránti felelősségtől vezettetve, a világ közössége részének tekintve magunkat, elfogadjuk az Oroszországi Föderáció alkotmányát.”

Wortman könyvét bátran ajánljuk mindazoknak, akik az orosz történelem, irodalom vagy kultúrtörténet iránt érdeklődnek.

Richard S. Wortman: *The Power of Language and Rhetoric in Russian Political History. Charismatic Words from the 18th to the 21st Centuries* (A nyelv és a retorika hatalma az orosz politikátörténetben. Karizmatikus szavak a XVIII. századtól a XXI. századig). Bloomsbury Academic. London (et alibi), 2018. 241 o.

Sashalmi Endre